

ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗ-ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΙΔΙΩΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΘΗΛΕΩΝ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1875-1899 ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΟΠΙΚΟ ΤΥΠΟ

Άννα ΑΣΗΜΑΚΗ
Επίκουρη Καθηγήτρια
Πανεπιστήμιο Πατρών
asimaki@upatras.gr

Άννα ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ
Τελειόφοιτη ΠΤΔΕ
Πανεπιστημίου Πατρών
anna-panagopoulou@hotmail.com

Γερ. ΚΟΥΣΤΟΥΡΑΚΗΣ
Επίκουρος Καθηγητής
Πανεπιστήμιο Πατρών
koustourakis@upatras.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην εργασία αυτή επιχειρείται η προσέγγιση της ιδιωτικής εκπαίδευσης των θηλέων στην πόλη της Πάτρας έτσι όπως παρουσιάζεται μέσα από τα δημοσιεύματα του τοπικού Τύπου και την περίοδο 1875-1899. Η ανάλυση του πρωτογενούς υλικού της έρευνάς μας, δηλαδή των άρθρων που αναφέρονται στο υπό εξέταση ζήτημα, έγινε με την αξιοποίηση της μεθόδου της ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου. Στην εργασία αυτή αξιοποιούνται οι έννοιες του habitus, του έμφυλου habitus, του πεδίου και της ανδρικής κυριαρχίας σύμφωνα με το θεωρητικό σχήμα του Pierre Bourdieu. Τα σημαντικότερα ευρήματα της εργασίας αυτής έδειξαν ότι η αρθρογραφία για την ιδιωτική εκπαίδευση των κοριτσιών εστιάζεται κυρίως στην ανάδειξη των επιτυχιών τους στις ετήσιες σχολικές εξετάσεις, στη μεταδιδόμενη γνώση που αφορούσε κύρια τα εργόχειρα, τη γαλλική γλώσσα και το κλειδοκύμβαλο, δηλαδή προσόντα απαραίτητα για τη διαμόρφωση ενός έμφυλου habitus που υποστήριζε το κοινωνικά αποδεκτό τρίπτυχο κατά τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο της «συζύγου - μητέρας - οικοδέσποινας». Επίσης, οι μετατοπίσεις στη μεταδιδόμενη γνώση στα σχολεία θηλέων της Πάτρας δεν φαίνεται να είναι μεγάλες και ουσιαστικές στο κλείσιμο του 19ου αιώνα.

ABSTRACT

In this paper we attempt an approach to private education of girls in the city of Patras, as presented by the local press the period from 1875 to 1899. The analysis of the primary data of our investigation, namely the articles referred under consideration, was performed by using the method of qualitative content analysis. In this paper we exploit the concepts of field, habitus, gendered habitus and male domination according to the theoretical shape of Pierre Bourdieu. The major findings of this study showed that the articles of the newspapers about the private girls' education mainly focuses on the successes in the annual school examinations, the transmitted knowledge concerning mainly the needlework, French and the clavichord, the skills which were necessary to form a gendered habitus that supports the socially acceptable triptych by the particular historical period of "wife - mother - hostess". Also, the changes and modifications of the transmitted knowledge of girls' schools of Patras do not seem to be significant and substantial at the close of the 19th century.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα οι νομικές ρυθμίσεις αλλά και οι νοοτροπίες και οι κοινωνικές προκαταλήψεις της εποχής καθιστούσαν την πρόσβαση των γυναικών στο εκπαιδευτικό πεδίο εξαιρετικά δυσχερή. Στους ανασχετικούς παράγοντες, οι οποίοι απέτρεπαν και εμπόδιζαν την εκπαίδευσή τους, εκτός από τις κυρίαρχες αντιλήψεις και νοοτροπίες που οριοθετούσαν το πλαίσιο εντός του οποίου οι γυναίκες διαμόρφωναν την υποκειμενικότητά τους, πρέπει να προστεθούν και οι νομοθετικές ρυθμίσεις σχετικά με την εκπαίδευσή τους. Έτσι ο οργανωτικός νόμος της 6/18 Φεβρουαρίου του 1834 «περί δημοτικών σχολείων», ο οποίος αποτέλεσε και τον «καταστατικό χάρτη» της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης μέχρι το 1895, αφιέρωνε στην εκπαίδευση των γυναικών ένα και μοναδικό άρθρο (άρθρο 58). Σύμφωνα με αυτό η νομική ρύθμιση του ζητήματος ίδρυσης των σχολείων «κορασίων» χαρακτηριζόταν από μία δυνητικότητα, η οποία τελικά στην πράξη δεν μπόρεσε να δεσμεύσει τους δήμους που επιφορτίστηκαν με την υλοποίησή της (Παπαδημητρίου, 1950:15; Λαμπράκη-Παγανού, 1988:103). Αλλά και ο οργανωτικός νόμος για τη μέση εκπαίδευση «Περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων, 31 Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου

1837» αφορούσε στην εκπαίδευση μόνο των αρρένων. Η πολιτεία δε φαίνεται να ανέλαβε την ευθύνη για την ίδρυση δημοσίων σχολείων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης θηλέων κατά τον 19^ο αιώνα, αλλά ούτε και να την ανέθεσε στους δήμους (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 68-69). Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα να εξυπηρετηθεί η μέση εκπαίδευση των θηλέων από ένα ιδιωτικό δίκτυο σχολείων με άνιση κατανομή στο γεωγραφικό χώρο, υποβαθμισμένη ποιότητα παρεχόμενων γνώσεων και διατήρηση του έντονου φυλετικού και ταξικού χαρακτήρα της (Λαμπράκη-Παγανού, 1988: 113; Φουρναράκη, 1987:26).

Είναι γεγονός ότι ένα σύνολο ιστορικών μελετών στην Ελλάδα, ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του 1980, προσέγγισε και διερεύνησε ποικίλες πτυχές της εκπαίδευσης των γυναικών γενικά, αλλά και μέσα από τον γυναικείο τύπο (βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986; Μπακαλάκη & Ελεγκίτου, 1987; Φουρναράκη, 1987, 1999; Λαμπράκη-Παγανού, 1988; Δαλακούρα, 2010). Ωστόσο μπορούν να επισημανθούν κενά που να αφορούν, αφενός στη συγκρότηση του πεδίου της ιδιωτικής εκπαίδευσης των θηλέων στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα, αφετέρου κενά σε μελέτες ιστορικού-κοινωνιολογικού προσανατολισμού και ποιοτικού χαρακτήρα που να διερευνούν και να αναλύουν σε βάθος με ποιοτικά στοιχεία, μέσα από τον έντυπο λόγο της εποχής, την εννοιολόγηση του φύλου ως κοινωνικής κατασκευής μέσω μορφών γνώσης που εμπλέκονται και μεταδίδονται στην εκπαιδευτική διαδικασία (Κλαδούχου, 2010).

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η προσπάθεια συγκρότησης, μέσα από τον Πατραϊκό τύπο, του πεδίου της ιδιωτικής εκπαίδευσης των θηλέων στην πόλη της Πάτρας κατά τη χρονική περίοδο 1875-99. Επίσης ιδιαίτεροι στόχοι της παρούσας εργασίας είναι η αποτύπωση και η νοηματοδότηση της μεταδιδόμενης από γνωστική άποψη σχολικής γνώσης στην ιδιωτική εκπαίδευση των θηλέων και ο ρόλος της στην έμφυλη κοινωνική κατασκευή των γυναικών, καθώς και ο εντοπισμός τυχόν μετατοπίσεων και διαφοροποιήσεών της, όπως αυτές αποτυπώνονται και εγγράφονται στο «λόγο» των αρθρογράφων του τοπικού τύπου την ίδια χρονική περίοδο.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΓΚΕΙΜΕΝΟ: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙ.

Η Πάτρα αποτέλεσε τον 19^ο αιώνα ένα σημαντικό οικονομικό κέντρο. Σύμφωνα με το Μπακουνάκη (1988: 156) η πόλη οφείλει την οικονομική ακμή και παρακμή της στην παραγωγή και εξαγωγή της σταφίδας. Η σταφίδα αποκαλείται «μαύρος χρυσός» και η εξαγωγή της εξασφαλίζει σε εμπόρους και παραγωγούς πλούτο και ιδιωτικό κεφάλαιο (Βεργόπουλος, 1994: 229-230). Ιδιαίτερα από το 1872 μέχρι το 1892 όπου δημιουργείται το γνωστό «σταφιδικό ζήτημα» και ανάγεται σε πρόβλημα για όλη την Ελλάδα καθιστώντας το αντικείμενο καθημερινής αναφοράς και στον τοπικό τύπο, παρατηρείται στην πόλη οικονομική άνθιση (Μαρασλής, 1983: 231-233; Αγριαντώνη, 1986: 276). Επίσης η δεκαετία του 1890 θεωρείται το απόγειο της ανάπτυξης της πατρικής βιομηχανίας. Απόλυτα συνδεδεμένη με την οικονομική ζωή και δραστηριότητα στην Πάτρα κατά τον 19^ο αιώνα είναι και η κοινωνική εικόνα της. Από το 1858 και μετά στο κοινωνικοοικονομικό σκηνικό της πόλης των Πατρών κυριαρχούν κτηματίες που προέρχονται από παραδοσιακές οικογένειες Πατρινών, αλλά και ετερόχθονες έμποροι (Μπακουνάκης, 1988:71). Έτσι στην Πάτρα διαμορφώνεται και αναπτύσσεται μία οικονομική ελίτ η οποία ουσιαστικά αποτελεί ένα είδος «κοινωνικής αριστοκρατίας» που εφαρμόζει έναν αστικό τρόπο ζωής κατά τα δυτικά πρότυπα (Μούλιας, 2000:109-110). Το συγκεκριμένο κοινωνικό τοπίο παρέμεινε ως έχει μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα (Μούλιας, 2000:109-110). Επιπρόσθετα στην Πελοπόννησο και κυρίως στην περιοχή της Αχαΐας και της Ηλείας καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα παρουσιάζονταν στο εκπαιδευτικό πεδίο σταθερά ποσοστά φοίτησης ελαφρώς υψηλότερα από τον εθνικό μέσο όρο στη Δημοτική και στη Μέση εκπαίδευση (Τσουκαλάς, 1992:406-407). Αναφορικά με την πόλη της Πάτρας του 19^{ου} αιώνα ο Δημαράς (2013: 38) την χαρακτήρισε ως «ένα ιδιότυπο κύτταρο παιδείας», καθώς αποτελούσε το σταυροδρόμι δύο διαφορετικών πολιτισμών, της Δύσης και της Ανατολής. Το σχολείο βρισκόταν στο κέντρο της πολιτισμικής ζωής της πόλης και η κοινωνική του σημασία ήταν σημαντική, κάτι που γίνεται αντιληπτό και από τις ποικίλες και συνεχείς αναφορές στον τοπικό τύπο (Μούλιας, 2000:92).

Σχετικά με το πολιτικό σκηνικό στην πόλη της Πάτρας τον 19^ο αιώνα παρά το γεγονός ότι στο οικονομικό πεδίο κυριαρχούσαν οι ετερόχθονες έμποροι, αυτοί δεν ασχολούνταν με την πολιτική. Στον πολιτικό στίβο της Πάτρας κυριαρχούσαν οι παραδοσιακές οικογένειες οι οποίες κατείχαν

μεγάλες εκτάσεις γης και τα μέλη τους συγκροτούσαν τα τοπικά κόμματα, και εκπροσωπούσαν και την πόλη ως βουλευτές. Στην Πάτρα της χρονικής περιόδου 1840-80, τα κόμματα που φέρουν την εξουσία σε εθνικό επίπεδο είχαν λίγη σημασία. Αυτά που κυριαρχούν είναι τα τοπικά κόμματα. Ωστόσο μετά το 1880 με την εμφάνιση του δικομματισμού εξασθενεί η ισχύς των παραδοσιακών πολιτικών οικογενειών της Πάτρας (Λυριτζής, 1991: 87, 88, 96). Τέλος το σύστημα που επικράτησε στην Πάτρα, όπως και σε όλη την Ελλάδα, ήταν αυτό της «ευνοιοκρατίας» εφόσον οι Πατρινοί πρόκριτοι εξασφάλιζαν την πολιτική κυριαρχία τους μέσω της εξαγοράς της ψήφου (Λυριτζής, 1991:75,78).

ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Η εργασία αυτή πραγματοποιείται στο πλαίσιο μιας προσπάθειας συνδυασμού γνώσεων από το χώρο δύο επιστημών. Της ιστορίας και της κοινωνιολογίας. Πρόθεσή μας είναι να προσεγγίσουμε ιστορικά και να ερμηνεύσουμε κοινωνιολογικά. Έτσι ακολουθήσαμε την ερμηνευτική προσέγγιση των πηγών, δηλαδή την αναζήτηση αιτιακών σχέσεων, με σκοπό την όσο το δυνατόν σφαιρικότερη σύλληψη και ερμηνεία του φαινομένου, χρησιμοποιώντας, ωστόσο, κοινωνιολογικές έννοιες και εφαρμόζοντας μεθόδους και τεχνικές αποδεκτές και στις δύο επιστήμες (Doss, 1993:35). Υιοθετήσαμε επίσης την άποψη του P. Bourdieu, ότι κάθε κοινωνιολογία οφείλει να είναι ιστορική και κάθε ιστορία κοινωνιολογική εφόσον η διάκριση οδηγεί τον κοινωνιολόγο να τείνει να αγνοεί τις ιστορικές συνθήκες κατασκευής των κοινωνικών δομών και φαινομένων που μελετά (Παναγιωτόπουλος, 1995). Υπό αυτή την οπτική η θεωρία του Bourdieu ως ένα εννοιολογικό παραγωγικό πλέγμα παρουσιάζει αρκετά πλεονεκτήματα στη μελέτη ιστορικοκοινωνιολογικών καταστάσεων προκειμένου να δοθούν νοηματοδοτημένες ερμηνείες (Skocpol, 1999: 23).

Ο Bourdieu θεωρεί ότι η βασική θεμελιώδης εκπαίδευση των γυναικών είναι «πολιτική», εφόσον τείνει στην εγχάραξη τρόπων δράσης και στάσης όχι μόνο του πνεύματος αλλά και του σώματος. Υποστηρίζει πώς το γυναικείο φύλο είναι αντικείμενο μιας εργασίας συμβολικής κατασκευής, η οποία ολοκληρώνεται μέσα από μία εργασία πρακτικής κατασκευής. Δηλαδή μιας εργασίας εκπαίδευσης (education) που συνιστά τμήμα διαδικασίας δόμησης του κοινωνικού φύλου. Έτσι, ορίζει το habitus ως ένα σύστημα – κοινωνικά συστημένο - δομημένων και δομοποιουσών προδιαθέσεων, που αποκτάται μέσω πρακτικών και είναι προσανατολισμένο προς πρακτικές λειτουργίες (Bourdieu & Wacquant, 1992:97). Επίσης διακρίνει το habitus σε πρωτογενές και δευτερογενές. Το πρωτογενές-αφετηριακό διαμορφώνεται μέσα στην οικογένεια και εν δυνάμει έχει τις εκφάνσεις του ταξικού, αλλά και του έμφυλου (Accardo, 1983: 90-92). Ο Bourdieu υπογραμμίζει, ωστόσο, τη σημαντικότητα του δευτερογενούς «σχολικού» habitus. Θεωρεί ότι η εκπαίδευση προσφέρει προς ενσωμάτωση από τα άτομα ένα πλέγμα ομότροπων διαθέσεων, οι οποίες στη συνέχεια λειτουργούν ως «ασυνείδητες» αρχές αντίληψης, εκτίμησης και δράσης (Accardo, 1991:89-92). Η εργασία δηλαδή της κοινωνικοποίησης πραγματοποιεί μία εργασία εγχάραξης «διαφορετικής και διαφοροποιούσας ως προς τα φύλα» (Bourdieu, 2007:13). Αυτό σημαίνει ότι ο κοινωνικός κόσμος μέσα από μία διαρκή εργασία διαμόρφωσης, όπως η σχολική εκπαίδευση, δε γενεσιουργεί μόνο τα habitus αλλά κατασκευάζει και τα σώματα ως έμφυλη πραγματικότητα (Bourdieu, 1996:29).

Υπό αυτή την οπτική το ερώτημα το οποίο εγείρεται στην παρούσα εργασία είναι: «Μέσω της μετάδοσης ποιων γνώσεων το σχολείο ως εντολοδόχο μιας κυρίαρχης κοινωνικής αντίληψης για τη θέση και το ρόλο των γυναικών σε σχέση και αναφορά με το ρόλο των ανδρών, διαμόρφωσε το δευτερογενές habitus των γυναικών, εντός ενός ορισμένου χωροχρονικού πλαισίου; Αλλά και πώς αποτυπώνεται η μεταδιδόμενη στις γυναίκες σχολική γνώση στον έντυπο, σε τοπικό επίπεδο, λόγο της εποχής συμπεριλαμβανομένων των διαφοροποιήσεων και των μετατοπίσεών της;»

Ο Bourdieu αντιλαμβάνεται την έννοια του πεδίου ως μία έννοια, η οποία επιτρέπει τη σύλληψη της κοινωνικής πραγματικότητας με όρους σχέσεων. Έτσι, στο επίπεδο της ανάλυσης το πεδίο μπορεί να ορισθεί ως «ένα δίκτυο ή ένα μόρφωμα αντικειμενικών σχέσεων ανάμεσα σε θέσεις» (Bourdieu & Wacquant, 1992: 72-73). Σε κάθε πεδίο υπάρχουν δυνάμεις, συμφέροντα, οφέλη και διακυβεύματα (Bourdieu, 1994: 65). Επομένως, σε κάθε πεδίο θα συναντήσουμε συγκεκριμένες κοινωνικές δυνάμεις, καθώς και μία πάλη και αγώνες, εφόσον οι κυρίαρχοι αγωνίζονται, με ποικίλους τρόπους και στρατηγικές για να διατηρήσουν και να νομιμοποιήσουν την κυριαρχία τους (Accardo & Corcuf, 1984: 91). Σκεπτόμενοι τα παραπάνω θεωρούμε χρήσιμο να θέσουμε δύο ερωτήματα: Ποιες

κοινωνικές δυνάμεις στο μικρόκοσμο (πεδίο) της Πάτρας κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ενδιαφέρονταν για τους στόχους και τους σκοπούς (μέσω της μεταδιδόμενης γνώσης) της εκπαίδευσης των γυναικών; Αλλά και πώς η εμφανής ανδρική κυριαρχία της εποχής εκείνης εγγράφεται και προβάλλεται στον έντυπο λόγο προκειμένου να επηρεάσει τη μορφή και το περιεχόμενο της μεταδιδόμενης γνώσης στο χώρο της εκπαίδευσης των γυναικών; Επισημαίνουμε ότι η ανδρική κυριαρχία εκλαμβάνεται υπό τη μορφή μιας συμβολικής βίας, η οποία αναγνωρίζεται και γίνεται αποδεκτή και νόμιμη έτσι ώστε οι ίδιοι οι κυριαρχούμενοι (εδώ οι γυναίκες της εποχής) να προσχωρούν στη λογική της κυριαρχίας τους (Παναγιωτόπουλος, 2007:15).

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Στην παρούσα εργασία θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

- 1) Πώς αποτυπώνεται το ιδιωτικό πεδίο της εκπαίδευσης των θηλέων μέσα από τον τοπικό τύπο στην Πάτρα κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα (1875-1899);
- 2) Πώς αποτυπώνεται από γνωστική άποψη η μεταδιδόμενη σχολική γνώση στην ιδιωτική εκπαίδευση των θηλέων στο λόγο του Πατραϊκού τύπου στην καμπή του 19^{ου} αιώνα;
- 3) Ποιες μετατοπίσεις και διαφοροποιήσεις πραγματοποιούνται και καταγράφονται, σε σχέση με τη συγκεκριμένη γνώση, στον Πατραϊκό τύπο την αυτή χρονική περίοδο;

Ο αφετηριακός ιστορικός χρόνος της έρευνας (1875) υπαγορεύθηκε από το διαθέσιμο υλικό εφόσον συνεχόμενα φύλα Πατρινών εφημερίδων εντοπίσαμε από το έτος 1875 και έπειτα. Ως τελικό χρονικό όριο της μελέτης θέσαμε το έτος 1899 ως καταληκτικό έτος του 19^{ου} αιώνα, αλλά και διότι στις 14 Ιουλίου του 1899 ο τότε υπουργός παιδείας Α. Ευταξίας κατέθεσε στη Βουλή νομοσχέδιο «Περί Μέσης και Ανώτατης Εκπαιδύσεως», του οποίου καινοτομία αποτελούσε η πρόταση της ενασχόλησης της πολιτείας με την εκπαίδευση των γυναικών, η οποία ήταν μέχρι τότε εναποτεθειμένη στην ιδιωτική σφαίρα (Δημαράς, 1988:19-20).

Αρχικά εντοπίσαμε και εξετάσαμε 39 εφημερίδες που εκδίδονταν στην Πάτρα τη χρονική περίοδο 1875-99. Ωστόσο στην έρευνά μας χρησιμοποιήσαμε δέκα από αυτές εφόσον στην ύλη των εντύπων τους εντοπίσαμε σχετική αρθρογραφία για την εκπαίδευση των γυναικών στην Πάτρα κατά τη χρονική περίοδο που μας ενδιέφερε. Οι εφημερίδες από τις οποίες αντλήσαμε τα δεδομένα μας ήταν οι εξής: «Επί τα πρόσω», «Εποχή», «Εργάτης», «Η ελληνική επανάσταση», «Καρτερία», «Κόφ' το», «Μεταρρυθμίσεις», «Ο Φίλος του λαού», «Ο Φοίνιξ», «Πελοπόννησος», «Τάξις», «Ταχυδρόμος Πατρών», «Φανός» και «Φορολογούμενος».

Μετά τη συλλογή των δεδομένων μας προχωρήσαμε σε ποιοτική ανάλυση περιεχομένου, εφόσον αυτή ενδείκνυται για τη προσέγγιση και ανάλυση εγγεγραμμένων ανθρώπινων επικοινωνιών, όπως στην προκειμένη περίπτωση ο τοπικός τύπος (Babbie, 2011:517). Επιπλέον, η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου βασίζεται στην παρουσία ή απουσία χαρακτηριστικών ενδείξεων και σημαντικών στοιχείων για το περιεχόμενο της συγκεκριμένης επικοινωνίας της εποχής που μας ενδιέφερε (βλ. Bardin, 1997; Krippendorff, 2004; Robson, 2006). Αναζητήσαμε συστηματικά και εμπειρικά τη νοηματοδότηση των εγγεγραμμένων λόγων στον τοπικό τύπο σχετικά με τη μεταδιδόμενη γνώση και τις μετατοπίσεις της στα σχολεία θηλέων της εποχής (Shank, 2002:5). Ακόμη, αναλύσαμε τους όρους και τις συνθήκες παραγωγής του τεκμηριακού υλικού μας και ακολουθήσαμε την πορεία της διασταύρωσης των πηγών (Savarese, 2006: 142-143). Στη συνέχεια προβήκαμε στην κατηγοριοποίηση του υλικού μας με βάση το σκοπό, τους επιμέρους στόχους και το θεωρητικό υπόβαθρο της έρευνας, χρησιμοποιώντας ως μονάδα ανάλυσης το «θέμα» (Paillé & Mucchieli, 2008: 232-236; Berg, 1989: 112-113).

Το σύστημα των κατηγοριών το οποίο συστήσαμε είναι το ακόλουθο:

- A. Τοπικό εκπαιδευτικό πεδίο θηλέων.
- B. Ιδιωτικά Παρθεναγωγεία και οι κυρίαρχοι του κοινωνικού πεδίου της Πάτρας στα τέλη του 19^{ου} αι.
- Γ. Μεταδιδόμενη γνώση στα ιδιωτικά σχολεία των θηλέων στην Πάτρα και η συμβολή της στη διαμόρφωση ενός έμφυλου habitus.
- Δ. Η μεταδιδόμενη γνώση και η ανάπτυξη του εθνικού φρονήματος των μαθητριών.
- Ε. Ο νεωτερισμός του μαθήματος της Γυμναστικής στα Παρθεναγωγεία της Πάτρας.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Από τη δεκαετία του 1840 ιδρύονται στην Πάτρα ιδιωτικά σχολεία θηλέων τα οποία απευθύνονταν στις οικογένειες των προκρίτων και των εμπόρων (Μπακουνάκης, 1988:115). Ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1850 και έπειτα, φαίνεται ότι άρχισε να αναπτύσσεται ένα δίκτυο ιδιωτικών σχολείων, κυρίως θηλέων, στα οποία φοιτούσαν τα νεαρά μέλη των οικονομικά εύρωστων και αστικής προέλευσης οικογενειών της πόλης (Τσουκαλάς, 1992: 506).

Σε μία πρώτη προσπάθεια σχηματοποίησης του πεδίου της ιδιωτικής εκπαίδευσης των θηλέων στην Πάτρα κατά την περίοδο 1875-1899 μέσα από τον τοπικό τύπο καταρτίσαμε τον Πίνακα 1. Σε αυτόν αποτυπώνονται τα ιδιωτικά παρθεναγωγεία που λειτούργησαν στην Πάτρα, οι ιδιοκτήτες τους, τα έτη που καταγράφηκαν και εντοπίστηκαν στον Πατρινό Τύπο και η ονομασία τους.

Πίνακας 1. Ιδιωτικά σχολεία θηλέων στην Πάτρα (1875-1899)

Καταγραφή στον Τύπο	Εφημερίδα στην οποία εντοπίστηκε	Ονομασία Παρθεναγωγείου και ιδιοκτήτες	Αρχή λειτουργίας
1875	Φοίνιξ, Αι Πάτραι	«Παρθεναγωγείον της κ. Σοφίας Παππασημακοπούλου»	1871
1875- 1880, 1882	Φοίνιξ, Φορολογούμενος, Εργάτης	«Παρθεναγωγείον της κ. Χρυσάνθης Αλεξανδρίδου» (λειτούργησε και Νηπιαγωγείο)	1865-1882
1876, 1890	Φοίνιξ, Φορολογούμενος, Επί τα πρόσω	«Ιδιωτικόν Παρθεναγωγείον Γεωργίας Δ. Σκιδαρέση»	1861
1876	Φορολογούμενος, Φοίνιξ	«Παρθεναγωγείον Γαλλικόν» (ιδιοκτησία οικογένειας Αλβέρτη)	1876
1876, 1878, 1880, 1882	Φοίνιξ, Η ελληνική επανάστασις, Φορολογούμενος, Κοφ' το, Εργάτης	« Ιδιοσυντήρητο Παρθεναγωγείον της κ. Αναστασίας Πασχάλη»	Δεν γίνεται μνεία
1878 -1881	Φορολογούμενος, Φίλος του λαού, Κοφ' το	«Παρθεναγωγείον της κ. Μαρίας Καλαποδοπούλου» (λειτούργησαν Νηπιαγωγείο και Ανώτερο τμήμα)	1878
1878- 1882	Φοίνιξ, Φίλος του λαού, Φανός, Η ελληνική επανάστασις, Εργάτης	«Παρθεναγωγείον της κ. Σοφίας Πετροπούλου» (λειτούργησαν Νηπιαγωγείο και Ανώτερο τμήμα)	Δεν γίνεται μνεία (έως 1883)
1878,1879, 1881,1882, 1884, 1891 -1893	Φορολογούμενος, Φίλος του λαού, Εποχή, Φανός, Ταχυδρόμος Πατρών	«Ιδιοσυντήρητο Παρθεναγωγείον της κ. Αθηνάς Σπηλιωτοπούλου» (λειτούργησαν Νηπιαγωγείο και Ανώτερο τμήμα)	1878
1880, 1882 -1885, 1889,1891, 1895- 1899	Κοφ' το, Φορολογούμενος, Εργάτης, Φανός, Νεολόγος Πατρών	«Παρθεναγωγείον των Αργυρώς και Ελένης Δημητρακάκη» (λειτούργησαν Νηπιαγωγείο, Ανώτερο τμήμα και Διδασκαλείο)	Δεν γίνεται μνεία
1881, 1885	Φορολογούμενος, Επί τα πρόσω	«Ιταλικό παρθεναγωγείο» (ιδιοκτήτης Theresa di Chiara)	1881
1882-1884	Η ελληνική επανάστασις, Φανός, Εργάτης, Φορολογούμενος, Τάξις, Ταχυδρόμος Πατρών	«Παρθεναγωγείον της Αριστέας Νεζερίτου ή Θεοδοροπούλου» (λειτούργησαν Νηπιαγωγείο και Ανώτερο τμήμα)	1882
1882-1884, 1886, ` 1895- 1897	Φορολογούμενος, Νεολόγος Πατρών	«Παρθεναγωγείον της κ. Χαρίκλειας Χρηστακοπούλου» (λειτούργησαν Νηπιαγωγείο και Ανώτερο τμήμα)	1882-1897
1891- 1899	Φορολογούμενος, Νεολόγος Πατρών	«Αρσάκειο» (λειτούργησαν Νηπιαγωγείο, Ανώτερο	1892

		τμήμα και Διδασκαλείο)	
1895- 1899	Νεολόγος Πατρών, Πελοπόννησος	«Πατραϊκόν Παρθεναγωγείον» (λειτουργήσαν Νηπιαγωγείο, Ανώτερο τμήμα και Διδασκαλείο)	1895-1899
1897-1899	Νεολόγος Πατρών, Πελοπόννησος	«Ιταλικό Παρθεναγωγείον» ή «Σχολή των Καλογραιών» ή «Σχολή της Ιβραίας» (λειτουργήσε και Νηπιαγωγείο)	1897

(Πηγές: Τοπικός Πατραϊκός Τύπος περιόδου 1875-1899· Αθανασόπουλος, 1992· Ατσαβέ, 1996· Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986, 2002· Μούλιας, 2000· Σωτηρόπουλος, 1997· Τριανταφύλλου, 1995).

Από τα στοιχεία του Πίνακα 1 παρατηρούμε τα εξής:

- Την περίοδο 1875-99 λειτούργησαν στην πόλη της Πάτρας δεκαπέντε ιδιωτικά εκπαιδευτήρια θηλέων, τρία εκ των οποίων ιδρύθηκαν από αλλοεθνείς (ένα Γαλλικό και δύο Ιταλικά). Από αυτά τα δώδεκα ονοματοθετούνται ως Παρθεναγωγεία, ανεξάρτητα από τις βαθμίδες λειτουργίας τους και παρά το γεγονός ότι με τον όρο Παρθεναγωγείο, ο οποίος χρησιμοποιείται επίσημα για τα σχολεία των θηλέων στην Ελλάδα από το 1854, χαρακτηρίζονταν κύρια εκείνα στα οποία λειτουργούσε και «ανώτερο» τμήμα (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 125-126). Σε δέκα από τα Παρθεναγωγεία που εντοπίσαμε στον Πατραϊκό τύπο λειτούργησε και νηπιαγωγείο, στο οποίο, στις περισσότερες των περιπτώσεων, αναφέρεται ότι φοιτούσαν αγόρια και κορίτσια. Ακόμη σε οκτώ Παρθεναγωγεία λειτούργησε και «ανώτερο τμήμα». Σημειώτεον ότι η βιομηχανική ανάπτυξη που σημειώθηκε στην Πάτρα την περίοδο που εξετάζουμε ευνόησε τη μόνιμη εγκατάσταση αλλοεθνών και κυρίως Ιταλών κάτι που συνέβαλε στην ίδρυση Παρθεναγωγείων από άτομα ξενικής καταγωγής (Μαρασλής, 1983: 268).
- Σε τρία Παρθεναγωγεία λειτούργησε και Διδασκαλείο για την παραγωγή διδασκαλισσών. Πρόκειται για το Αρσάκειο, το Παρθεναγωγείο των αδελφών Δημητρακάκη και το Πατραϊκό Παρθεναγωγείο. Παρ' όλες τις νομοθετικές προβλέψεις και ρυθμίσεις κατά τον 19^ο αιώνα δεν ιδρύθηκε δημόσιο Διδασκαλείο θηλέων και έτσι το Αρσάκειο ήταν η κύρια πηγή παραγωγής διδασκαλισσών. Ωστόσο με διάταγμα της 27^{ης} Οκτωβρίου 1892 «Περί της υπό των ανωτέρων ιδιωτικών Παρθεναγωγείων του Κράτους μορφώσεως των διδασκαλισσών», παραχωρήθηκε στα ιδιωτικά Παρθεναγωγεία το δικαίωμα της εκπαίδευσης των διδασκαλισσών (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 66,166). Έτσι φαίνεται ότι η λειτουργία Διδασκαλείου στα δύο παραπάνω Παρθεναγωγεία της Πάτρας, εκτός από εκείνο του Αρσακείου, συνδέεται με το εν λόγω διάταγμα.
- Τέλος είναι σημαντικό το γεγονός ότι κατά τη τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα οι αναφορές στα Παρθεναγωγεία περιορίζονται σε ορισμένα ιδιωτικά. Πιο συγκεκριμένα, το έτος 1899 έχουμε καταγραφές στον τοπικό τύπο για τη λειτουργία στην πόλη των Πατρών μόνο τεσσάρων Παρθεναγωγείων: Του Αρσακείου, του Παρθεναγωγείου των αδελφών Δημητρακάκη, του Ιταλικού Παρθεναγωγείου των καλογραιών της Ιβραίας και του Πατραϊκού Παρθεναγωγείου. Το γεγονός αυτό συνδέεται, εκτός από την πτώχευση του ελληνικού κράτους το 1893 και τις συνέπειες του Ελληνοτουρκικού πολέμου (1897) και με την οικονομική κρίση σε τοπικό επίπεδο (κυρίως το 1892), που είναι γνωστή ως «σταφιδική κρίση». Αυτή επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την οικονομική ζωή της πόλης και είχε ως συνέπεια την αισθητή μείωση των ιδιωτικών Παρθεναγωγείων στο κλείσιμο του αιώνα (Μαρασλής, 1983: 231-232). Ακόμη ενδεχομένως να συνδέεται και με το Β.Δ. «Περί αναγνωρίσεως ως Διδασκαλείων θηλέων των υπό της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας συντηρουμένων εκπαιδευτηρίων εν Αθήναις, Πάτραις και Κέρκυρα» (18 Ιουνίου 1896 Υπουργός Παιδείας Δ. Πετρίδης) σύμφωνα με το οποίο μέχρι την ίδρυση κρατικού Διδασκαλείου τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής εταιρείας θα ήταν αυτά που θα αναγνωρίζονταν ως εκπαιδευτήρια διδασκαλισσών (Μπουζάκης & Τζήκας, 1996: 301-302).

ΤΑ ΙΔΙΩΤΙΚΑ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΚΥΡΙΑΡΧΟΙ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΠΕΔΙΟΥ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ

Οι αναφορές στον τοπικό τύπο σχετικά με την εκπαίδευση των γυναικών στα Παρθεναγωγεία της πόλης σκιαγραφούν το κοινωνικό της πεδίο και καταδεικνύουν την «πελατεία» των συγκεκριμένων σχολείων. Ιδιαίτερο κοινωνικό γεγονός αποτελούσαν οι εξετάσεις στα Παρθεναγωγεία

της πόλης, που ήταν «ανοικτές» στην τοπική κοινωνία, είχαν πανηγυρικό χαρακτήρα και ο τύπος ήταν υπεύθυνος για την αναγγελία της ημέρας και της ώρας διεξαγωγής τους (Μούλιας, 2005: 362). Όπως καταδεικνύουν τα δεδομένα μας οι εξετάσεις κάθε Παρθεναγωγείου, μετά το πέρας τους, σχολιάζονταν από τους αρθρογράφους της εποχής οι οποίοι γνωστοποιούσαν τις εντυπώσεις τους σχετικά με αυτές, αλλά σχολίαζαν και το κοινό της τοπικής κοινωνίας που τις παρακολουθούσε. Αυτό εκτός από τις εξεταστικές επιτροπές, τους διδάσκοντες και τους τοπικούς άρχοντες αποτελείτο και από τους γονείς των μαθητριών. Στις εξετάσεις των Παρθεναγωγείων της πόλης παρίστανται «πολλοί εκ των εγκρίτων και φιλομούσων» πολιτών, όπως σχολιάζει τοπικός αρθρογράφος σχετικά με την περίπτωση του Παρθεναγωγείου της Μαρίας Καλαποδοπούλου το 1880 (Φορολογούμενος, 307//25-7-1880). Αλλά και οι «παμπληθείς ακροατές» που παρακολούθησαν τις εξετάσεις του Παρθεναγωγείου της Αριστέας Θεοδωρακοπούλου το έτος 1883 «...συνέκειντο εκ πολιτών ως επί τω πολύ ανώτερων τάξεων» (Εργάτης, 77//14-7-1883). Συνεπώς οι εξετάσεις στα Παρθεναγωγεία της πόλης έκαναν εμφανή «την ζώσαν εικόνα της εκλεκτοτέρας κοινωνίας του τόπου» (Νεολόγος Πατρών, 315//26-6-185), όπως σχολιάζει αρθρογράφος σχετικά με τις εξετάσεις του Πατραϊκού Παρθεναγωγείου το έτος 1895. Έτσι φαίνεται ότι κατά την περίοδο που εξετάζουμε το κοινό των πατραϊκών Παρθεναγωγείων συναποτελούν «φιλόμουσοι», «εκλεκτοί» πολίτες της «ανώτερης τάξης», που συνθέτουν το τοπικό κοινωνικό πεδίο συναποτελώντας μέρος της δομής του, το οποίο συγκροτείται από κοινωνικές θέσεις διακριτές και προσδιορισμένες (Bourdieu, 2000: 30). Αυτή η τοπική «κοινωνική ελίτ» επιζητεί την εκπαίδευση των θυγατέρων της, κυριαρχεί στον μικρόκοσμο της πόλης και συμβάλλει, στηριζόμενη στην οικονομική της ευρωστία, στη διαδικασία ανάπτυξης μίας αστικοποιημένης ιδιωτικής γυναικείας εκπαίδευσης (Μπακουνάκης, 1988: 115).

Η ΜΕΤΑΔΙΔΟΜΕΝΗ ΓΝΩΣΗ ΣΤΑ ΙΔΙΩΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΤΩΝ ΘΗΛΕΩΝ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΕΝΟΣ ΕΜΦΥΛΟΥ HABITUS

Η μεταδιδόμενη γνώση στα Παρθεναγωγεία κατά το 19^ο αιώνα, ως προς το πρόγραμμα των μαθημάτων (διάρκεια και περιεχόμενο), ήταν υποβαθμισμένη σε σχέση με τα σχολεία των αρρένων και μη θεσμοθετημένη μέχρι το 1893, εφόσον τότε δημοσιεύεται το πρώτο Ωρολόγιο και Αναλυτικό πρόγραμμα μαθημάτων σχετικά με τα Παρθεναγωγεία το οποίο συντάχθηκε από τον Παπαμάρκου (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1999: 75,77,87). Το πρόγραμμα αυτό επικύρωνε την ήδη διαμορφωμένη εκπαιδευτική κατάσταση στη χώρα σε σχέση με την παρεχόμενη στις γυναίκες σχολική γνώση, η οποία έπρεπε να ανταποκρίνεται στη φύση και στο ρόλο τους, που σύμφωνα με την επικρατούσα αντίληψη και νοοτροπία της εποχής συνδεόταν με ένα σύνολο παρεχόμενων μαθημάτων, απλών και κατάλληλων για μία «διακοσμητική» μόρφωση (Γκότση, 2010: 269; Βαρίκα, 1987: 46).

Μέσα στην αρθρογραφία του τοπικού τύπου καταγράφεται και σχολιάζεται ένα σύνολο μαθημάτων που συνθέτουν το διάγραμμα της παρεχόμενης γνώσης στα εν λόγω σχολεία όπως: Χειροτεχνήματα, μαθήματα ξένων γλωσσών, Μουσική, Ιχνογραφία και Καλλιγραφία, Ιερά μαθήματα, Ελληνικά, καθώς και θετικά μαθήματα όπως Μαθηματικά, Φυσική και Χημεία. Σε σχέση με τα παραπάνω μαθήματα πολυπληθείς ήταν οι καταγραφές και τα σχόλια κυρίως για τα μαθήματα των Χειροτεχνημάτων, των Ξένων Γλωσσών και της Μουσικής. Περιορισμένες ήταν οι αναφορές στα υπόλοιπα παρεχόμενα μαθήματα και ιδιαίτερα στα μαθήματα των θετικών επιστημών.

Η διδασκαλία των χειροτεχνημάτων αναγνωρίζεται ως ισάξια ή σημαντικότερη από την πνευματική μόρφωση των γυναικών, γεγονός που συνδέεται με την εξασφάλιση του σχολικού της χαρακτήρα με τυποποιημένη μάλιστα διδασκαλία από διδακτικό βιβλίο το οποίο προτείνει το 1882 ο υπουργός Κ. Λομβάρδος (Μπακαλάκη & Ελεγκίτου, 1987: 44). Υπό την αυτή οπτική στον τοπικό τύπο επαινούνται ιδιαίτερα τα χειροτεχνήματα που κατασκεύασαν οι μαθήτριες του Αρσακείου Πατρών το 1894 εφόσον: «...Τα εργόχειρα δια μίαν δεσποινίδα είναι εφάμιλλα προς τα γράμματα κατά την αξίαν...» (Φορολογούμενος, 966//19-6-1894). Πολλές είναι επίσης οι αναφορές σχετικά με τα μαθήματα των ξένων γλωσσών και ιδιαίτερα των γαλλικών. Αυτό αντανάκλα τις απαιτήσεις της εποχής αλλά και του τοπικού κοινωνικού πεδίου σχετικά με την εκπαίδευση των θηλέων. Έτσι στις περισσότερες περιπτώσεις αναγγελίας σύστασης ιδιωτικών Παρθεναγωγείων στον τοπικό τύπο προβάλλεται και διαφημίζεται η διδασκαλία των Ξένων Γλωσσών, όπως χαρακτηριστικά το 1876 στην αναγγελία σύστασης ιδιωτικού Παρθεναγωγείου από τον Γάλλο Αλβέρτη και την οικογένειά του όπου διαφημίζεται ότι θα διδάσκονται στο Παρθεναγωγείο του «...εκτός της ελληνικής και η γαλλική,

ιταλική και αγγλική γλώσσα» (Φοίνιξ, 803//25-8-1876). Αλλά και το μάθημα της Μουσικής κατέχει εξέχουσα θέση στο πρόγραμμα μαθημάτων των Παρθεναγωγείων της πόλης εφόσον «η μουσική και η απαγγελία θεωρούνται χρησιμότητα γυμνάσματα» για τις μαθήτριες (Φορολογούμενος, 306//18-71880) οι οποίες διδάσκονταν «...φωνητικήν και οργανικήν μουσικήν καθώς και...κλειδοκύμβαλον» γνώσεις στις οποίες άλλοστε εξετάζονταν (Φοίνιξ, 818//18-9-1876; Νεολόγος Πατρών, 1037//23-6-1897).

Ελάχιστες ήταν, ωστόσο, οι αναφορές στον τοπικό τύπο σχετικά με τα μαθήματα των θετικών επιστημών, γεγονός που συνδέεται με την ευρέως διαδεδομένη αντίληψη της εποχής ότι αυτά δεν άρμοζαν στη «φύση» των γυναικών (Θαναηλάκη, 2010: 301). Συνεπώς στηριζόμενη κυρίως στα παραπάνω μαθήματα η μεταδιδόμενη γνώση στα Παρθεναγωγεία της Πάτρας θα συνέβαλε στην εκπαίδευση των γυναικών, η οποία αποτελούσε «...την πολυτιμωτέραν προίκα για τον οικογενειακό βίο» (Φοίνιξ, 760//16-7-1875). Το έτος 1875 σε άρθρο με τίτλο «Γυναικεία εκπαίδευσις» αρθρογράφος επισημαίνει ότι οι γνώσεις που αποκομίζουν οι μαθήτριες στα Παρθεναγωγεία της πόλης αποτελούν μέλημα όλης της κοινωνίας, αλλά κυρίως «παντός φιλοπάτριδος και ηθικού ανδρός». Και τούτο διότι οι άνδρες είναι εκείνοι που πρέπει να μεριμνήσουν για την ανατροφή «μητέρων ικανών να επιτελέσωσι τα υψηλά αυτών καθήκοντα» (Φορολογούμενος, 48//18-7-1875). Έτσι η παρεχόμενη γνώση στα Παρθεναγωγεία της Πάτρας πρέπει να αρμόζει «...προς την φύσιν και τον προορισμόν των κορασίων» αλλά και να τους προσδίδει τα «...εφόδια της μελλούσης βασιλείας των εν τω οίκω» (Φορολογούμενος, 103//13-18-1876, 200//14-7-1878; Φανός, 113//10-9-1882). Επομένως το πρόγραμμα των μαθημάτων στα Παρθεναγωγεία της πόλης θα έπρεπε να συνδέεται με τον προορισμό των γυναικών που αφορά στον εσωτερικό βίο του οίκου, αλλά και στο να καταστήσει «...ευτυχή ένα σύζυγον διευθύνουσα συνετός έναν οίκον» (Φορολογούμενος, 201//21-7-1878).

Σύμφωνα με τα παραπάνω δεδομένα φαίνεται ότι η μεταδιδόμενη γνώση στα Παρθεναγωγεία της Πάτρας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα εντύπωνε και διαμόρφωνε μέσω μίας κοινωνικής εργασίας εγχάραξης, με τη μορφή μίας ρητής και σκόπιμης παιδαγωγικής δράσης, ένα δευτερογενές έμφυλο habitus στις μαθήτριες, το οποίο αποτελούσε προέκταση και συνέχεια του πρωτογενούς, αλλά και τις προετοίμαζε για τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας (Bourdieu, 2007: 65, 115-116). Ακόμη η κοινωνική τάξη της εποχής επικύρωνε την ανδρική κυριαρχία εφόσον ήταν θεμελιωμένη σε αυτή (Bourdieu, 2007: 44). Μάλιστα, η ανδρική κυριαρχία εκφράζεται στον λόγο του τοπικού τύπου για τη μεταδιδόμενη γνώση στα Παρθεναγωγεία της πόλης, ως μία μορφή συμβολικής βίας, η οποία διαμορφώνει το περιεχόμενο της και ταυτοχρόνως τη συνδέει με την αντικειμενικότητα των έμφυλων κοινωνικών δομών της εποχής. Δηλαδή των παραγωγικών και αναπαραγωγικών δραστηριοτήτων των γυναικών (Bourdieu, 2007: 79).

Η ΜΕΤΑΔΙΔΟΜΕΝΗ ΣΧΟΛΙΚΗ ΓΝΩΣΗ ΚΑΙ Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΦΡΟΝΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ

Η αντίληψη ότι η γυναίκα λόγω του μητρικού της ρόλου ήταν αυτή που θα μετέδιδε στα παιδιά της τα χριστιανικά ήθη και θα ανέπτυσσε σε αυτά ένα ακμαίο εθνικό φρόνημα ήταν καθοριστική για την ανάπτυξη της γυναικείας εκπαίδευσης όλο τον 19^ο αιώνα. Έτσι η εκπαίδευση των γυναικών αποτέλεσε εθνικό ζήτημα, διότι μέσω της διαπαιδαγώγησής τους πραγματοποιείτο και η ηθική διαπαιδαγώγηση του λαού (Φουρνάρη, 1987).

Στον τοπικό τύπο της Πάτρας κατά την τελευταία πενταετία του 19^{ου} αιώνα πυκνώνουν οι αναφορές σχετικά με τη συμβολή της εκπαίδευσης των γυναικών στην ανάπτυξη ενός απαραίτητου γι' αυτές εθνικού φρονήματος. Έτσι στην αρθρογραφία της εποχής γίνεται εμφανής η μετατόπιση προς μία αγωγή των γυναικών, μέσω της μεταδιδόμενης σχολικής γνώσης, η οποία απαιτείτο να είναι «...ελληνική, σεμνή και μη έχουσα τι ξενόζηλον...» (Φορολογούμενος, 557//2-8-1885). Η ελληνίδα έπρεπε πρωτίστως να τυγχάνει «...αγωγής εθνικής να διδάσκηται την αφοσίωσιν προς την πατρίδα να σέβηται και αγαπά τας εθνικάς παραδόσεις». Ακόμη στην εκπαίδευσή της δεν έπρεπε να παραμελείται η μητρική της γλώσσα και να προτάσσεται η διδασκαλία των ξένων γλωσσών, όπως για παράδειγμα της γαλλικής (Νεολόγος Πατρών, 661//10-6-1896). Συνεπώς διαφαίνεται ότι η εκπαίδευση των μαθητριών των Πατρικών Παρθεναγωγείων τη συγκεκριμένη περίοδο θα έπρεπε να εμμένει «...εις την γλώσσαν και τα ελληνικά ήθη, ...,διότι ταύτα συνέχουσι την εθνικήν ενότητα ...» (Νεολόγος Πατρών, 661//10-6-1896). Υπό αυτή την οπτική δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι το έτος 1897 δημοσιεύεται στον τοπικό τύπο εγκύκλιος του Αρχιεπισκόπου Πατρών και Ηλείας Ιεροθέου, ο οποίος αντιτίθεται στη

σύσταση του Ιταλικού Παρθεναγωγείου των Καλογραιών της Ιβραίας στην πόλη στρεφόμενος εναντίον «...προπαγανδιστών, ..., παπιστών και διαμαρτυρομένων», προτρέποντας τους γονείς και τους δασκάλους να ανατρέφουν τη μαθητιάσα νεολαία σύμφωνα με την ορθόδοξη πίστη. Γράφει χαρακτηριστικά: «Ως πατέρες και μητέρες και διδάσκαλοι της ελληνικής νεότητος, ανατρέφετε ...τας μαθητριάς ορθοδόξως και ευαγγελικώς» (Νεολόγος Πατρών, 1121//15-9-1897). Τα παραπάνω επιβεβαιώνουν την εθνική διάσταση που απέκτησε η εκπαίδευση στο κλείσιμο του αιώνα, καθώς θεωρήθηκε ως ένας ουσιαστικός παράγοντας ο οποίος θα συνέβαλε στην εθνική αναγέννηση μετά την ήττα της Ελλάδας στον ελληνοτουρκικό πόλεμο το 1897 (Βαχάρογλου & Φούκας, 2010: 349). Έτσι, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} προβάλλεται έντονα η ανάγκη για τη διαμόρφωση ενός εθνικού χαρακτήρα στη μόρφωση της Ελληνίδας. Οι γυναίκες συνδέονται με την έννοια του έθνους εφόσον θα κυφορήσουν τους μελλοντικούς άνδρες και θα συμβάλλουν στην ανατροφή τους (Αστρινάκη, 2011: 102). Χωρίς αμφιβολία πρόκειται για την αναγκαιότητα της φύσης που μεταστοιχείωνεται σε κοινωνικό νόμο (Bourdieu, 2007: 49).

Ο ΝΕΩΤΕΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΓΥΜΝΑΣΤΙΚΗΣ ΣΤΑ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ

Την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα στον τοπικό τύπο της Πάτρας πολυπληθείς είναι οι αναφορές στο μάθημα της Γυμναστικής του οποίου η διδασκαλία αποτέλεσε ένα νεωτερισμό. Έτσι, διαφαίνεται μια διαφοροποίηση της μεταδιδόμενης γνώσης προς την εκγύμναση των μαθητριών στα παρθεναγωγεία της πόλης.

Η ευρεία εφαρμογή της διδασκαλίας του μαθήματος της γυμναστικής στα ιδιωτικά παρθεναγωγεία άρχισε μετά το 1890 και σε πρώτη φάση η καθιέρωση της διδασκαλίας του ήταν ευθύνη ιδιωτών (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 224; Κουλούρη, 1997:64). Η κρατική μέριμνα για το συγκεκριμένο μάθημα δεν συναντάται παρά στο κλείσιμο του αιώνα, όταν ο υπουργός Ευταξίας με νομοσχέδιο (ΒΧΚΑ΄) το 1899 καθιστά τη γυμναστική υποχρεωτικό και πρωτεύον μάθημα, το οποίο θα διδασκόταν σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης στα σχολεία αρρένων και θηλέων (Αντωνίου, 1987: 397). Έτσι στο τέλος του αιώνα η γυμναστική και η σωματική άσκηση γενικότερα συνδέθηκε με την άσκηση του πνεύματος και την προβολή της γυμναστικής ως αξία, άποψη στην οποία συνηγορούσαν γιατροί και παιδαγωγοί της εποχής (Κουλούρη, 1997: 65). Ένας επιπρόσθετος λόγος ήταν και η επικρατούσα αντίληψη την περίοδο αυτή, ότι η γυμναστική θα συνέβαλε στην εθνική και ηθική διάπλαση των νέων (Αντωνίου, 1987: 398-408). Από τα δεδομένα μας διαφαίνεται ότι το εν λόγω μάθημα διδάχθηκε σε πέντε Παρθεναγωγεία της πόλης (Αρσάκειο, Σκιδαρέση, Χρηστακοπούλου, Πατραϊκό και στο Παρθεναγωγείο των αδελφών Δημητρακάκη). Ωστόσο οι περισσότερες αναφορές στον τοπικό τύπο αφορούν στο Αρσάκειο το οποίο είχε εντάξει το μάθημα της Γυμναστικής στο ωρολόγιο πρόγραμμα των μαθημάτων από το σχολικό έτος 1855-1856 (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 96). Έτσι μέσα από το λόγο αρθρογράφου του τοπικού πατραϊκού τύπου, το έτος 1893, που σχολιάζει τις εξετάσεις του μαθήματος της Γυμναστικής στο Παρθεναγωγείο του Αρσακείου, αναδεικνύεται η σημασία του μαθήματος ειδικά για τα θήλεα, και προβάλλεται η άποψη ότι το ωραίο θέαμα των εξετάσεων κατέδειξε ότι «...και το γυναικείον σώμα είναι δεκτικόν της γυμναστικής και...η ανόητος πρόληψις περί του εναντίου, εντυχώς καταρρίπτεται...». Επίσης το μάθημα της Γυμναστικής παρέχει «...πολλάς ελπίδας διαμορφώσεως κρατίστου γυναικείου φύλου» και δεν είναι απλά ένα μάθημα επιδεικτικής πολυτέλειας (Φορολογούμενος, 924//12-6-1893). Δύο χρόνια αργότερα τοπικός αρθρογράφος σχολιάζει ότι το μάθημα της Γυμναστικής έχει εισαχθεί στα «κυριώτερα» Παρθεναγωγεία της πόλης και ότι πλέον αρχίζει η σωματική μόρφωση των μαθητριών να «...βαίνη καταλλήλως προς την πνευματικήν» (Νεολόγος Πατρών, 413//1-10-1895). Ωστόσο εκείνο που πρέπει να επισημανθεί είναι η σύνδεση της διδασκαλίας του μαθήματος με την επιτέλεση του προορισμού των γυναικών. Έτσι το έτος 1896 σε άρθρο με τίτλο «*Η Γυμναστική εν τω Αρσακείω*» σχολιάζεται: «*Προφανώς η εισαγωγή της Γυμναστικής εν τοις Παρθεναγωγείοις προόριστα να παρασκευάση νέαν γυναίκα, διαπλάττουσα αυτήν σωματικώς και πνευματικώς, ...,προς τελειοποίησιν του προορισμού της*» (Νεολόγου Πατρών, 668//17-6-1896).

Είναι γεγονός ότι την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα αναπτύσσεται ένα θετικό κλίμα σχετικά με το μάθημα της Γυμναστικής. Το θετικό αυτό κλίμα συνάδει με την ανάδειξη εθνικιστικών προταγμάτων, τα οποία ενισχύθηκαν από τη διεξαγωγή των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων το 1896,

την ίδρυση αθλητικών συλλόγων, αλλά και τον ελληνοτουρκικό πόλεμο. Τα γεγονότα αυτά συνέβαλαν στην καλλιέργεια της αντίληψης της αναγκαιότητας της άθλησης και των δύο φύλων. Εντός αυτού του πλαισίου η γυμναστική για τις γυναίκες αποτελεί ένα μέσο για την ενσωμάτωσή τους σε μία εθνική αγωγή η οποία σε σχέση με αυτές βρίσκεται σε απόλυτη σύνδεση με τον αναπαραγωγικό τους ρόλο (Φουρναράκη, 1998: 314). Υπό την έννοια αυτή μέσω ενός κοινωνικού προγράμματος πρόσληψης ο κοινωνικός κόσμος της εποχής κατασκευάζει το βιολογικό σώμα των γυναικών ως «έμφυλη πραγματικότητα, αλλά και ως μία παρακαταθήκη φυλοποιητικών αρχών θεώρησης και διαίρεσης» (Bourdieu, 2007: 44).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στην παρούσα εργασία στρέψαμε το ενδιαφέρον μας στην αποτύπωση του ιδιωτικού πεδίου της εκπαίδευσης των θηλέων μέσα από τον τοπικό Τύπο στην Πάτρα τη χρονική περίοδο 1875-99. Από τα ερευνητικά μας δεδομένα προέκυψαν τα εξής:

- Τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο φάνηκε ότι στην Πάτρα αναπτύχθηκε ένα δίκτυο δεκαπέντε Παρθεναγωγείων.
- Τα δώδεκα Παρθεναγωγεία ήταν ιδρυμένα και διευθύνονταν από ελληνίδες. Τα τρία από αλλοεθνείς και συγκεκριμένα από την γαλλική οικογένεια Αλβέρτη, μία ιταλίδα και το τάγμα καλογραιών της Ιβραίας. Η ίδρυση ενός ικανού αριθμού Παρθεναγωγείων στην πόλη τη συγκεκριμένη περίοδο, είναι απόλυτα συνδεδεμένη με τη σύνθεση του κοινωνικού της πεδίου. Από τις πολυπληθείς αναφορές στον τοπικό τύπο φάνηκε ότι στην πόλη της Πάτρας υπήρχε έντονο κοινωνικό ενδιαφέρον για την ιδιωτική εκπαίδευση των θηλέων, κυρίως από τα μέλη μιας διαμορφωμένης και εύρωστης οικονομικά «κοινωνικής ελίτ». Έτσι, στον μικρόκοσμο της Πάτρας η ιδιαίτερη αυτή κοινωνική κατηγορία κυριαρχεί και προσπαθεί να διαιωνίσει «το κοινωνικό της είναι», δηλαδή τα προνόμια και τις εξουσίες της και μέσω της εκπαίδευσης των θηλυκών μελών της, η οποία, ενδεχομένως, θα συνέβαλε και σε γαμήλιες στρατηγικές (Παναγιωτόπουλος, 1992).
- Η μεταδιδόμενη γνώση στα Παρθεναγωγεία της πόλης εστιάζεται κυρίως στα χειροτεχνήματα και γενικότερα στα «διακοσμητικά» μαθήματα». Αυτή η επιλογή αντιβαίνει προς τα θετικά μαθήματα τα οποία, σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής, δεν άρμοζαν στη γυναικεία φύση. Είναι εμφανής η διαμόρφωση ενός δευτερογενούς-σχολικού habitus μέσω της μεταδιδόμενης γνώσης εφόσον οι θεμελιωμένες κοινωνικές δομές στην αντικειμενικότητα, δηλαδή το θεσμό του Παρθεναγωγείου της εποχής, εγγράφονται μέσω της μαθητείας και στην υποκειμενικότητα. Δηλαδή στο σώμα και τη διάνοια των μαθητριών με τη μορφή της έξης-habitus (Παναγιωτόπουλος, 2007: 16).
- Μέσα από τον τοπικό τύπο επιβαλλόταν η ανδρική κυριαρχία, η οποία παρουσιαζόταν ως επιβεβλημένη μορφή γνώσης που θα παρείχε τα κατάλληλα εφόδια για τους ρόλους της μητέρας, συζύγου και οικοδέσποινας. Υπό αυτή την οπτική οι κυριαρχούμενοι (εδώ οι γυναίκες) εφαρμόζουν κατηγορίες σκέψης και δράσης των κυρίαρχων (εδώ ανδρών), οι οποίες φαντάζουν ως φυσικές (Bourdieu, 2007: 81).
- Η μετατόπιση που εντοπίζεται κατά την τελευταία πενταετία του 19^{ου} αιώνα εστιάζεται στο γεγονός ότι η μεταδιδόμενη γνώση στα Παρθεναγωγεία της Πάτρας θα έπρεπε να είναι κύρια ελληνική, να δίδεται έμφαση στην ορθόδοξη πίστη και στις εθνικές παραδόσεις. Συνεπώς προβάλλεται μέσα από τον τοπικό τύπο η ανάγκη διαμόρφωσης μίας ισχυρής εθνικής ταυτότητας των μαθητριών των Παρθεναγωγείων της πόλης, γεγονός που ενδεχομένως συνδέεται και με την ήττα των Ελλήνων στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897.
- Η μεταδιδόμενη γνώση στα Παρθεναγωγεία της Πάτρας την τελευταία δεκαετία του αιώνα, φαίνεται ότι τροποποιείται ως προς την εισαγωγή και διδασκαλία ενός νέου μαθήματος του μαθήματος της Γυμναστικής. Η πρώτη καταγραφή και αναφορά σχετικά με την εισαγωγή του μαθήματος της Γυμναστικής στα Παρθεναγωγεία της πόλης εντοπίζεται στον τοπικό τύπο το έτος 1890. Δηλαδή οκτώ έτη πριν την επίσημη θεσμοθέτησή του από το κράτος και συνδέεται με μία σειρά γεγονότων όπως την οργάνωση των πρώτων Ολυμπιακών αγώνων (1896), την ίδρυση και δράση αθλητικών σωματείων και τον ελληνοτουρκικό πόλεμο. Φαίνεται ότι η ενσωμάτωση των γυναικών εντός ενός πλαισίου μίας εθνικής αγωγής τη συγκεκριμένη περίοδο εμπεριέχει και το μάθημα της γυμναστικής. Συνεπώς εθνική αγωγή και Γυμναστική συναποτελούν ένα σχολικό πρόγραμμα πρόσληψης, που με τη μορφή

«γνωστικών σχημάτων» εγγράφεται στην υποκειμενικότητα των μαθητριών των Παρθεναγωγείων της εποχής και συνδέεται με τον προορισμό τους, που δεν είναι άλλος από τον παραγωγικό και αναπαραγωγικό τους ρόλο. Εξάλλου μέσω της εκπαίδευσης των σωμάτων και των διανοιών «επιβάλλονται οι θεμελιώδεις διαθέσεις» του έμφυλου habitus (Bourdieu, 2007: 44,104,113).

ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΈΡΕΥΝΑΣ: ΤΟΠΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

- «Αι Πάτραι»: Φύλλο 699//8-8-1875.
- «Εργάτης»: Φύλλο 77//14-7-1883.
- «Κόφ' το»: Φύλλο 15//10-8-1880.
- «Νεολόγος Πατρών»: Φύλλα 315//26-6-185, 413//1-10-1895, 661//10-6-1896, 666//15-6-1896, 668//17-6-1896, 1037//23-6-1897, 1121//15-9-1897.
- «Φανός»: Φύλλο 113//10-9-1882.
- «Φοίνιξ»: Φύλλα 759//17-7-1875, 760//16-7-1875, 787//30-1-1876, 803//28-5-1876, 813//5-8-1876, 818//18-9-1876, 899//26-8-1878.
- «Φορολογούμενος»: Φύλλα 48//18-7-1875, 103//13-18-1876, 199//7-7-1887, 200//14-7-1878, 201//21-7-1878, 204//11-8-1878, 307//25-7-1880, 373//13-11-1881, 403//20-7-1882, 557//2-8-1885, 966//19-6-1894, 796//27-7-1890, 306//18-7-1880, 859//15-11-1891, 924//12-6-1893.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Accardo, A. (1991) *Initiation la sociologie* (Bordeaux, Le Mascaret).
- Babbie, E. (2011) *Εισαγωγή στην κοινωνική έρευνα* (Αθήνα, Κριτική).
- Bardin, L. (1977) *L' analyse de contenu* (Paris, Press Universitaire de France).
- Berg, B. (1989) *Qualitative Research Methods for the Social Sciences* (Boston, Allyn and Bacon).
- Bourdieu, P., & Wacquant, L. (1992) *Réponses* (Paris, Éditions du Seuil).
- Bourdieu, P. (2000) *Πρακτικοί λόγοι* (Αθήνα, Πλέθρον).
- Bourdieu, P. (2007) *Ανδρική κυριαρχία* (Αθήνα, Πατάκης).
- Bourdieu, P. (1994) *Κείμενα κοινωνιολογίας* (Αθήνα, Δελφίνι).
- Bourdieu, P. (1996) *Η ανδρική κυριαρχία* (Αθήνα, Δελφίνι).
- Doss, F. (1993). *Η ιστορία σε ψίχουλα* (Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης).
- Krippendorff, K. (2004) *Content analysis. An introduction to its Methodology* (London, Sage Publications).
- Paillé, P., & Mucchieli A. (2008) *L' analyse qualitative en sciences sociales* (Paris, Armand Colin).
- Robson, C. (2006) *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου* (Αθήνα, Gutenberg).
- Savarese, É. (2006) *Méthodes des sciences sociales* (Paris, Ellipses).
- Shank, G. (2002) *Qualitative Research. A personal skills approach* (New Jersey, Merrill Prentice Hall).
- Skoocpol, T. (1999) *Ιστορική κοινωνιολογία-όραμα και μέθοδος* (Αθήνα, Κατάρτι).
- Αγριαντώνη, Χ. (1986) *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα* (Αθήνα, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος).
- Αντωνίου, Δ. (1987) *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*. Τόμος Α' (Αθήνα, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς).
- Αστρινάκη, Ρ. (2011) Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις του φύλου: Μία επισκόπηση. Στο Β. Καντσά, Β. Μουτάφη & Παπαταξιάρχης Ε. (επιμ.), *Μελέτες για το φύλο στην ανθρωπολογία και την ιστορία* (Αθήνα, Αλεξάνδρεια).
- Βαρίκα, Ε. (1987) *Η εξέγερση των κυριών* (Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας).
- Βαχάρογλου, Ε. & Φούκας, Β. (2010). «Περί των χρεών των διδασκαλισσών». Οι ρυθμίσεις της πολιτείας και οι απόψεις των παιδαγωγών. Εκπαιδευτική πολιτική και παιδαγωγική θεωρία κατά τον 19^ο αιώνα, στο: Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου (Επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών* (Θεσσαλονίκη, Βάνιας).
- Βεργόπουλος, Κ. (1994) *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα* (Αθήνα, Εξάντας).
- Γκότση, Γ. (2010) Μαθήματα τέχνης στα σχολεία του 19^{ου} αιώνα. Ανιχνεύοντας τη συμβολή των γυναικών στη διδασκαλία τους, στο: Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου (Επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών* (Θεσσαλονίκη, Βάνιας).

- Δαλακούρα, Κ. (2010) Λόγοι για την εκπαίδευση στα ελληνικά γυναικεία περιοδικά του οθωμανικού χώρου (19^{ος} αι.- 1906). Η γυναικεία λαϊκή εκπαίδευση. *Μνήμων*, 31, 115- 150.
- Δημαράς, Α. (1988). *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*. Τόμος Β' (Αθήνα, Ερμής).
- Ζιώγου - Καραστεργίου, Σ. (1999) Η εξέλιξη του προβληματισμού για τη γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα, στο: Β. Δεληγιάννη & Σ. Ζιώγου (Επιμ.), *Εκπαίδευση και Φύλο* (Θεσσαλονίκη, Βάνιας).
- Ζιώγου - Καραστεργίου, Σ. (1986) *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)* (Αθήνα, Ιστορικό αρχείο ελληνικής νεολαίας).
- Θαναηλάκη, Π. (2010) Οι κοινωνικές προκαταλήψεις στην εκπαίδευση των Ελληνίδων στις Θετικές Επιστήμες μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια και τον τύπο (τέλος 19^{ου} με αρχές 20^{ου} αιώνα), στο: Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου (Επιμ.), *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών* (Θεσσαλονίκη, Βάνιας).
- Κλαδούχου, Ε. (2010) Εκπαίδευση και φύλο στην Ελλάδα. Εννοιολογήσεις του φύλου στο χώρο της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης, στο: Β. Καντσά, Β. Μουτάφη & Ε. Παπαταξιάρχης (Επιμ.), *Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα* (Αθήνα, Ύψιλον).
- Κουλούρη, Χ. (1997) *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία (1870-1922)* (Αθήνα, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς).
- Λαμπράκη-Παγανού, Α. (1988) *Η εκπαίδευση των γυναικών κατά την Οθωμική περίοδο* (Αθήνα, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου).
- Λυριντζής, Χ. (1991) *Το τέλος των «τζακιών»*. Κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19^{ου} αιώνα (Αθήνα, Θεμέλιο).
- Μαρασλής, Α. (1983) *Ιστορία της Πάτρας. Η εξέλιξη μιας πρωτοποριακής πόλης* (Πάτρα, Αχαϊκές εκδόσεις).
- Μούλιας, Χ. (2000) *Το λιμάνι της σταφίδας: Πάτρα 1828-1900. Εμπόριο, βιομηχανία, τράπεζες, ασφάλειες* (Πάτρα, Περί τεχνών).
- Μούλιας, Χ. (2005) Εκπαίδευση, λόγοι, ιδέες, στο: Τ. Σκλαβενίτη & Κ. Στάικος (Επιμ.), *Πάτρα: Από την αρχαιότητα ως σήμερα* (Αθήνα, Κότινος).
- Μπακαλάκη, Α., & Ελεγκίτου, Ε. (1987) *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα* (Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας).
- Μπακουνάκης, Ν. (1988) *Πάτρα: Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19^ο αιώνα* (Αθήνα, Καστανιώτης).
- Μπουζάκης, Σ., & Τζήκας, Χ. (1996) *Η κατάρτιση των δασκάλων- διδασκαλισσών και των νηπιαγωγών στην Ελλάδα. Η περίοδος των Διδασκαλείων 1834-1933*. Τόμος Α' (Αθήνα, Gutenberg).
- Παναγιωτόπουλος, Ν. (1992) Παρουσίαση, στο: P. Bourdieu, *Μικρόκοσμοι* (Αθήνα, Δελφίνι).
- Παναγιωτόπουλος, Ν. (1995) Pierre Bourdieu: Ο στοχαστής της «πρωτόγονης σκέψης» των στοχαστών της «πρωτόγονης σκέψης», στο: Ι. Λαμπίρη-Δημάκη & Ν. Παναγιωτόπουλος (Επιμ.), *Pierre Bourdieu. Κοινωνιολογία της παιδείας* (Αθήνα, Καρδαμίτσα-Δελφίνι).
- Παναγιωτόπουλος, Ν. (2007) Συμβολική βία και κοινωνική φύση, στο: P. Bourdieu, *Ανδρική κυριαρχία* (Αθήνα, Πατάκης).
- Παπαδημητρίου, Σ. (1950) *Η ιστορία του δημοτικού μας σχολείου (1830-1850)* (Αθήνα: χ.ε.).
- Πολίτης, Ν. (1984) *Χρονικό του πατραϊκού τύπου* (Πάτρα, Έκδοση του ιδίου).
- Τσουκαλάς, Κ. (1992) *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1882)* (Αθήνα, Θεμέλιο).
- Φουρναράκη, Ε. (1987) *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*. Ένα ανθολόγιο (Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας).
- Φουρναράκη, Ε. (1998) Σωματική αγωγή των δύο φύλλων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, στο: *Οι χρόνοι της Ιστορίας για μία Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας: Διεθνές Συμπόσιο, 17-19 Απριλίου 1997* (Αθήνα, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς).
http://www.iaen.gr/praktika_tou_diethnous_simposiou_oi_hronoi_tis_istorias_gia_mia_istoria_tis_paidikis_ilikias_kai_tis_neotitas_-b-51*293.html